

فصل نامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)
سال بیست و سوم | شماره ۹۰ | زمستان ۱۳۹۶

نگاهی نو به رساله «علة خلق الکافر» شیخ حر عاملی

عبدالهادی سجادی محمودی^۱

چکیده

شیخ حر عاملی (۱۱۰۴-۱۰۳۳ ق) که یکی از نامداران در عرصه علم حدیث و فقه است، در کتاب «خلق الکافر و مایناسبه» که پیش از این با عنوان «خلق کافر» چاپ شده، به موضوع چرایی خلقت کفار پرداخته است. در این کتاب ارزشمند از سویی به شرح روایات جبر و اختیار پرداخته و به شبهات حول این مسئله پاسخ داده و از سویی دیگر برخی از روایات طینت و مسائلی مانند قضا و قدر و ارادة الهی را مطرح کرده و به رد و پاسخ به شبهات حول آن پرداخته است.

کلید واژه

شناسایی مولف، معرفی اثر، نسخه های خطی، تحلیل ساختار و محتوای کتاب

این تحقیق با هدف ارائه اطلاعاتی جامع جهت معرفی کتاب «خلق الکافر و مایناسبه» به رشته تحریر در آمده است؛ لذا این نوشتار علاوه بر معرفی کتاب مزبور، بمشابه آشنایی با رویکرد و مبنای مولف در مواجهه با روایات متعارض و صعب و چگونگی تاویل آیات و روایات است.

۱ پژوهشگر در زمینه تصحیح متون اسلامی

مقاله پیش رو در ۳ بخش تنظیم شده است:

۱. معرفی مؤلف.
۲. معرفی کتاب و نسخه های خطی آن.
۳. تحلیل و توضیح ساختار و محتوای کتاب.

الف: شناسایی مؤلف

قبل از ورود به بخش اصلی مقاله لازم است به طور خلاصه هویت شخصی و علمی مولف تبیین گردد که در ذیل بدان اشاره می گردد:

ولادت و کودکی

محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حر عاملی معروف بشیخ حر در شب جمعه هشتم ماه رجب به سال ۱۰۳۳ در قریه مشغری^۱ از قراء جبل عامل^۲ (بخشی از لبنان) به دنیا آمد. وی دوران کودکی را در دامان پدر گذرانده سپس در محضر پدر بزرگوار و جد مادری خویش مرحوم شیخ عبد السلام (که هر دو از دانشمندان نامی آن سامان بودند) شروع به فرا گرفتن خط و آموختن مقدمات کرد و در مدت کمی سر آمد اقران خویش گشت. آنگاه به قریه جبع^۳ که در نزدیکی مشغری است رهسپار و در آنجا از محضر علمای بزرگ آن بلد مانند شیخ حسین ظهیری و شیخ زین الدین نواده شهید ثانی و شیخ محمد حر، عموی خود و دیگران در علوم مختلف کسب فیض کرده و در حدود ۳۰ سال در این بلاد توقف کرد و طی این مدت گذشته از مشاغل علمی و تدوین کتاب دو مرتبه به حج مشرف شده و دو بار

۱ مشغری: - بفتح میم و سکون شین و فتح غین و الف مقصوره- این قریه در دامن کوهی واقع شده و به خوشی آب و هوا و فراوانی میوه معروف است.

۲ جبل عامل ناحیه کوهستانی لبنان است که بجهت انتساب به عامله- یکی از اولاد سبا- باین نام معروف گشته. و از تاریخ ابو الفداء نقل کنند که بنی عامله از قبایل یمانی (منسوب بیمن) است که پس از سیل عرم به شام کوچ کردند و نزدیکی دمشق در کوهستانی که معروف بجبل عامله شد سکنی گزیدند.

بلاد جبل عامل در زمان قدیم محل اقامت شیعیان آن حدود بوده و جمع زیادی از علمای شیعه مانند شهید اول و شیخ بهائی و دیگران از این بلاد برخاسته اند که اسامی آنها را مرحوم مؤلف در جزء اول کتاب امل الامل با شرح حال آن ها مفصلاً ذکر کرده است.

۳ جبع: - بضم جیم و فتح باء موحده- این قریه یکی از قراء بسیار آباد جبل عامل و محل سکونت آل حر است و قبر جمعی از علماء مانند صاحب معالم و صاحب مدارك و شیخ حسین ظهیری در آنجا است.

نیز بقصد زیارت عتبات عالیات به عراق مسافرت فرمود.

تا آنکه در سال ۱۰۷۲ به عزم زیارت مرقد منور حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام به مشهد حرکت کرد و پس از ورود به این شهر و زیارت مرقد مطهر، چون محیط این کشور را برای رسیدن به هدف مقدس خود یعنی ترویج دین مبین و مذهب حق و نشر احادیث اهل بیت مناسبتر دید، لذا تصمیم بر اقامت در آنجا گرفت و به این ترتیب از وطن اصلی به آنجا هجرت فرمود و به افاده و ادامه کار تألیف و تدوین و جمع احادیث پرداخت.

خاندان شیخ

نسب شریف شیخ به حر بن یزید ریاحی (شهید واقعه کربلاء) منتهی می شود و معروف شدن خاندان شیخ به آل حر نیز بهمین مناسبت است^۱

روشهای علمی و تحقیقی شیخ حر عاملی

«شیخ حر عاملی» در تدوین کتابهای روائی و حدیث از روشهای برجسته و علمی خاصی استفاده می کرد که اشاره اجمالی به آنها ضروری است:

۱. دسته بندی و تبویب احادیث همراه با تدوین آن در موضوعات مختلف؛ فقه و اصول فقه و عقاید قرآن، رجال، اخلاق، طب.
۲. استفاده از نسخه های متعدد و عبارات متفاوت احادیث؛ «شیخ» برای این کار به منابع فراوان در هر باب، رجوع می کرد.
۳. جمع آوری احادیثی که در وادی پراکندگی پنهان مانده است و اگر کسی بخواهد بر آنها مطلع شود محتاج به صرف وقت زیادی است، به عنوان نمونه شیخ، کتاب «اثبات الهداة» را در اثبات نبوت و امامت و بیان معجزات رسول اکرم و ائمه علیهم السلام به نگارش درآورد.
۴. جمع آوری احادیثی که از قول خداوند متعال است را به صورت کتابی مستقل درآورد و نام آن را «الجواهر السنیه فی احادیث القدسیه» می گذارد.
۵. تحقیق پیرامون احادیث مشکل و پیچیده و آسان کردن فهم آنها.

۱ الإيقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة: ۱۷.

۶. اثبات موضوعات مختلف دینی و بررسی و نقد شبهات آنان با استفاده از احادیث در کتابهایی چون؛ «الإثنی عشریة فی الرد علی الصوفیة» - «كشف التعمیة فی حکم التسمیة» - کتابی در رد نظرات اهل سنت - کتابی در اثبات متواتر بودن قرآن و...
 ۷. تالیف کتابی با موضوع خاص که کمتر کسی به آن توجه نشان داده همانند همین کتاب (خلق الکافر).

اما خود «شیخ» به بررسی مشکلات جوامع حدیثی شیعه می‌پردازد که در مقدمه و مسائل الشیعة به آن اشاره کرده و می‌گوید: «کسی که کتب حدیثی را مطالعه کند، درمی‌یابد که احادیث نقل شده در آن جوامع حدیثی، چنین اشکالاتی دارد؛ طولانی بودن کتاب‌ها - تشتت اخبار و روایات - صعوبت تحصیل - اختلاف در روایات - زیادی در تکرار حدیث - کم بودن احادیث در باب مسائل شرعیه».^۱

وفات شیخ

شیخ پس از آنکه عمر خویش را در خدمت به آثار اهل بیت معصومین علیهم السلام و تحکیم مبانی مذهب جعفری گذراند، بالاخره در شب بیست و یکم ماه مبارک رمضان سال ۱۱۰۴ هـ دار فانی را وداع گفته به سرای جاودانی شتافت و برادر او شیخ احمد مؤلف کتاب المسلوک بر جنازه او نماز خوانده در ایوان حجره از حجرات صحن شریف رضوی جنب مدرسه میرزا جعفر او را دفن کردند^۲ و اکنون مقبره شیخ در یکی از زوایای مدرسه، زیر یکی از غرفه‌های صحن مطهر عتیق قرار دارد و در روی آن ضریح کوچکی است که مزار مؤمنین و دانشمندان است «جزاه الله عنا و عن المسلمین خیر الجزاء و جعل بحیوحات جنازه مقره و مثواه» و الحمد لله أولا و آخرا.

۱ وسائل الشیعة ۱: ۵، تألیف کتاب کاف فی العلم و العمل: فإن من طالع کتب الحدیث، و اطلع علی ما فیها من الأحادیث، و کلام مؤلفیها و جدھا لا تخلو من التطویل، و بعد التأویل، و صعوبة التحصیل، و تشتت الأخبار، و اختلاف الاختیار، و کثرة التکرار، و اشتغال الموسوم منها بالفقه علی ما لا یتضمن شیئا من الأحکام الفقهیة، و خلوه من کثیر من أحادیث المسائل الشرعیة
 ۲ الفوائد الرضویة: ۴۷۶: [قال الشیخ احمد الحر] صلیت علیه فی المسجد تحت القبة جنب المنبر، و دفن فی ایوان حجره فی صحن الروضة الملاصق لمدرسة میرزا جعفر، و کان قد بلغ عمره اثنتین و سبعین، و هو أكبر منی بثلاث سنین إلا ثلاثة أشهر.

ب: معرفی کتاب

این بخش از مقاله به معرفی کتاب و نسخه‌های خطی مربوط به آن و نیز شناسایی ساختار و محتوای هر فصل از این کتاب، اختصاص یافته است که شرح مختصری از قسمت‌های مختلف آن در ذیل می‌آید:

۱. نام و مشخصات ظاهری کتاب

این کتاب با نام‌های مختلفی خوانده شده، که به آن اشاره خواهیم کرد؛ به نظر می‌رسد که در نقل اسم این کتاب تساهل و تغافل رخ داده است و اکثراً نام این کتاب را بر مبنای محتوای کتاب نقل کرده‌اند همانند: «خلق الطینة»، «خلق الکافر والغرض منه».. اما از بین این اسامی نام «علة خلق الکافر» را انتخاب کردیم به این دلیل که اولاً قبل از آغاز خطبه شیخ نام کتاب را «رسالة في علة خلق الکافر» آورده است و ثانياً قاعده در تصنیف و تألیف کتب آن است که مصنف نام کتاب خود را صراحتاً یا اشارتاً در مقدمه کتاب می‌آورد و این مورد در مقدمه همین کتاب موجود است و شیخ حر با عنوان «بيان الوجه والعلة في خلق الکافر» به آن اشاره کرده است: قد سألني بعض الأصحاب والتمس مني جماعة من أولي الألباب بيان الوجه والعلة في خلق الکافر وإمهاله وتكليفه وعدم إهماله. وثالثاً این اسم قدر مشترک تمامی اسامی می‌باشد و رابعاً نام‌های که نقل کرده‌اند اکثراً بر مبنای محتوای کتاب بوده و دقت در نام اصلی آن نشده است.

منابعی که به نام کتاب اشاره دارند

مرحوم شیخ حر در ابتدای نسخه قبل از آغاز خطبه به خط خویش نام کتاب را این چنین ذکر می‌کند: «رسالة في علة خلق الکافر تأليف العبد محمد بن الحسن الحر العاملي عفي الله عنه».

اما شیخ حرّ در اجازه نامه‌ای که به شیخ محمد فاضل مشهدی، نوشته است، کتاب خویش را با نام «خلق الکافر» ذکر کرده‌اند.^۱ ظاهراً شیخ از کتاب خود برای اختصار چنین

۱ بحار الأنوار ۱۰۷: ۱۲۰، إجازة الشيخ محمد الحر العاملي للشيخ محمد فاضل المشهدي: وأجزت له أن يروي عني ما ألقته وجمعه من كتاب تفصيل وسائل الشيعة ... ورسالة تواتر القرآن ورسالة خلق الکافر ورسالة الاجماع.

یاد کرده است؛ کما اینکه در کتاب «أمل الآمل» از این رساله نیز با نام «رسالة في خلق الكافر و ما يناسبه»^۱ یاد کرده است، چون شیخ در أمل الآمل در مقام نوشتن ترجمه خود می باشد اسامی تألیفات خویش را با اشاره ای به موضوع و محتوای کتاب نقل میکند مثلاً در ذکر کتاب الإثنی عشریة في رد علی الصوفیة چنین می آورد: « ورسالة في الرد علی الصوفیة تشتمل علی اثنی عشر بابا واثنی عشر فصلا فیها نحو ألف حدیث فی الرد علیهم عموما وخصوصا فی کل ما اختصوا به^۲ » وکلمه «وما يناسبه» در ادامه ذکر نام کتاب برای توضیح در باب محتوای کتاب بوده است.

علامه امینی (ره) در «الغدیر» نیز در ذکر نام تألیفات شیخ حرّ، این کتاب را با نام «رسالة في خلق الكافر» آورده است.^۳ این نام هم چون علامه در الغدیر درحال ذکر کلیت تألیفات شیخ بوده است.

هم چنانی که شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعة آورده است:

«خلق الطینة للشیخ الحر سماه بذلك کاتب النسخة التي عند سیدنا الأمين العاملي لكن المشهور من اسمه خلق الكافر.»^۴

ولی در عین حال، ایشان در همان صفحه، این اثر را با نام «خلق الكافر وما يناسبه» در زمره تألیفات شیخ حرّ می آورد.^۵ ظاهراً شیخ آقا بزرگ هم به تبع از أمل الآمل نام این کتاب را چنین نقل کرده است در حالی که در توضیحات بعد از آن می فرماید که: «این نسخه را در مکتبه خوانسار دیده است» اما کاتب نسخه مذکور قبل از کتابت خطبه نام کتاب را چنین می نویسد: «خلق الكافر والغرض منه صنتها الفاضل العلامة الشیخ محمد الحر العاملي رفع الله درجته»، وشیخ آقا بزرگ فقط همین نسخه را رؤیت کرده است، اگر ایشان نسخه به خط خود شیخ حر را رؤیت کرده بود مطمئناً اسم کتاب را «خلق الكافر وما يناسبه» نقل نمی کرد.

۱ أمل الآمل ۱: ۱۴۴، باب المیم.

۲ أمل الآمل ۱: ۱۴۴، باب المیم.

۳ الغدیر ۱۱: ۳۳۷، تألیف لشیخنا الحر العاملي.

۴ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۸۸.

۵ بحار الأنوار ۱۰۷: ۱۲۰، إجازة الشیخ محمد الحر العاملي للشیخ محمد فاضل المشهدی: وأجزت له أن یروی عني ما ألفتة وجمعتة من کتاب تفصیل وسائل الشیعة... ورسالة تواتر القرآن ورسالة خلق الكافر ورسالة الاجماع.

سید محسن امین^۱ و سید إعجاز حسین^۲ با نام «خلق الکافر وما یناسبه» از آن یاد کرده اند. و سید علی بروجردی در خاتمه کتاب «طرائف» و نیز آیت الله خوئی در «معجم رجال»^۳ به نقل از اهل الآمل شیخ حرّ، این کتاب را با نام «رسالة في خلق الکافر وما یناسبه» آورده و آن را تأیید نموده اند.^۴

در فهرست کتاب فنخا با نام: «خلق الکافر والغرض منه» یاد شده است.^۵ چنانکه از این شواهد پیداست، مؤلف تألیف این رساله را به درخواست برخی یاران و ارادتمندان، در توجیه خلق کافر آغاز کرده و سخن را به مناسبت به مسئله جبر و تفویض نیز رسانده و مورد بررسی قرار داده است.

بررسی و نقد: در نگاه اول به نظر می‌رسد که عنوان کتاب با محتویات آن تناسبی چندانی ندارد؛ زیرا مؤلف در این کتاب، روایات طینت و جبر و اختیار را نقل کرده است، در حالی که موضوع کتاب را علت خلق الکافر قرار داده است، چرا که موضوع خلق کافر، زیرمجموعه جبر و اختیار است و در بررسی خلق اعمال به این مسئله خلق کافر پرداخته می‌شود. در عین آنکه پس از مطالعه این اثر، می‌توان به نبوغ مؤلف آن نیز پی برد که ایشان با ظرافت خاصی با کنار هم قرار دادن آیات و روایات طینت و جبر و اختیار و با بیان‌های خود ذیل احادیث، به نتیجه مورد نظر خود می‌رسد و دیدگاه خود را تبیین کرده و با روش خاص تألیف خود به سبک چینش ادله به صورت ۱۲ گانه کتاب را به پایان می‌رساند.

به این ترتیب کتاب شامل ۱۲ بخش و هر بخش ۱۲ دلیل و یا ۱۲ جوابیه است که این نوع تألیف ایشان به خاطر متبرک دانستن عدد ۱۲ است. همچنان که عقیده شیعه بر ائمه اثنی عشری معهود خاص عام است و این نوع سبک در اکثر کتب ایشان قابل شهود است (وذلك منحصر في اثنی عشر فصلاً وخاتمة)^۶

۱ أعيان الشيعة ۹: ۱۶۸، محمد بن الحسن الحر العاملي.

۲ كشف الحجب والأستار: ۲۶۱.

۳ معجم رجال الحديث ۱۶: ۲۴۸.

۴ طرائف المقال ۲: ۶۴۹، خاتمة.

۵ فهرست نسخه هاي خطي ايران (فنخا) ۱۴: ۳۲.

۶ صفحه اول نسخه خلق الکافر وما یناسبه.

٢. موضوع کتاب: رساله ای کوتاه در علل و حکمت خلق کافر

مرحوم محدث شیخ حر عاملی در باره موضوع کتاب خود می فرماید: بیان الوجه و العلة في خلق الكافر وإمهاله وتكليفه وعدم إهماله.^١

٣. انگیزه تالیف کتاب

شیخ حر عاملی در همین کتاب می فرماید:

قد سألني بعض الأصحاب والتمس مني جماعة من أولي الألباب بيان الوجه والعلة في خلق الكافر وإمهاله وتكليفه وعدم إهماله مع علم الله سبحانه بأنه لا يزال متمادياً في ضلاله، وأنه لا يرجع عن قبيح أحواله وإذا استحال انقلاب علم الله جهلاً فكيف يكون مثل هذا للتكليف أهلاً؟! وكيف جاز تسليطه على المؤمنين والصلحين، بل على النبيين والوصيين فإن كثيراً من الجهال ينكر ذلك أشد الإنكار، ويستقبحه وينفر منه أشد التفار، وينجز منه إلى القول بالجبر، ميلاً إلى اتباع المتشابهات من الآيات والأخبار نحو أحاديث طينة المؤمن والكافر، وأمثال ذلك مما ظاهره مشكل ووجهه غير ظاهر، وطلب مني المشار إليهم أن أكتب في ذلك ما يخطر بالبال، ويصلح لحل الإشكال، وجواب أهل الجدل، وإسكات ذوي الغي والضلال.^٢

٤. پیشینه تالیف این موضوع

این موضوع تنها دغدغه فکری ایشان نبوده بلکه امثال شیخ حر در این زمینه کتاب های مختلفی تالیف کرده اند تا همچنان جواب جهال و معاندین اسلام را داده باشند. بر این اساس با تحقیق انجام شده بر روی متون کتاب شناسی و تراجم با عنوان های مشابهی روبرو می شویم.

از جمله از همین تالیفات را مولف در کتاب خود ذکر میکند:

«وقد رأيت في كتاب كشف المحجة لثمره المهجة للسيد رضي الدين علي بن طائوس رحمه الله عند ذكر مصنفاة .. أنه صنّف كتاباً في ذلك سمّاه الجواب الباهر في خلق الكافر»^٣

١ صفحه اول نسخه خلق الكافر ومايناسبه.

٢ صفحه اول نسخه خلق الكافر ومايناسبه.

٣ كشف المهجة لثمره المهجة: ١٣٨؛ الذريعة ١٧٠: ٥/الرقم ٧٤٠؛

وخلق الكافر وحكمه ومصالحه از شيخ مهذب الدين أحمد بن عبد الرضا (قرن ۱۱ ق)^۱ که از شاگردان شيخ حر بوده است^۲ عبارات این کتاب در موارد زیادی همانند عبارات رساله شيخ و خلاصه آن است.

خلق الانسان لأبي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا الرازي صاحب «مجمل اللغة» والمتوفى على الأصح (۳۷۵ ق).^۳

خلق الانسان للشيخ الصدوق أبي جعفر محمد بن علي بن بابويه القمي المتوفى بالري (۳۸۱ ق) ذكره النجاشي.^۴

خلق الانسان للسيد علي محمد بن دلدار علي النقوي المتوفى (۱۳۱۲ ق).^۵

خلق الخلق لأبي علي عمران البرقي الجنابي (قرن ۳ هـ)^۶

كتاب الخلق لأبي موسى جابر بن حيان المتوفى (۲۰۰ ق) ذكره ابن النديم في (ص - ۵۰۱).^۷

أفعال العباد بين الجبر والتفويض نصير الدين الطوسي (۶۷۲ ق).^۸

خلق أفعال العباد والرد على الجهمية وأصحاب التعطيل تأليف بخارى متوفى (۲۵۶ ق).

۵. پیشینه تحقیق این کتاب

درباره خلق الكافر می توان گفت تاکنون هیچ گونه تحقیق جامعی صورت نگرفته است و نسخ خطی موجود از آن، معرفی، تصحیح و چاپ نشده است

اما، بر مبنای جستجوی انجام شده این کتاب، تنها یک بار چاپ شده و آن هم توسط انتشارات جامعه المصطفی که متأسفانه فقط به صورت تایی منتشر شده و دارای اغلاط

۱ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۹۰.

۲ رسائل في دراية الحديث - إعداد أبو الفضل حافظيان البابلي - ۱: ۱۶: أول من كتب في الدراية.

۳ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۸۲.

۴ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۸۳.

۵ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۸۴.

۶ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۸۷.

۷ الذریعة ۷: ۲۴۶ / الرقم ۱۱۹۲.

۸ مجلة تراثنا - مؤسسة آل البيت - ۳۷: ۲۰۱

فاحشی از جمله حذفیات بالای ۱۰ خط و اضافات و نسبت دادن عبارت «اقول» به مؤلف و قرائات نادرست کلمات و عدم تصحیح و تخریج مصادر و آیات و نداشتن مقدمه پژوهشی و... که مفصلاً در مقاله ای مستقل، مورد نقل قرار گرفته است.

۶. مصادر مورد اعتماد مولف

ابتدا باید مشخص شود که رویکرد مؤلف در استفاده از ادله و احادیث اعتقادی چگونه است؟ اهمیت حدیث به عنوان یکی از منابع تحقیق در علوم اسلامی و حجیت داشتن حدیث معتبر به موازات قرآن یکی از موضوعات پر سر و صدا بین متقدمین و متاخرین شیعه بوده و هست و نتیجه این دعواها شامل پدید آمدن نظریات مختلف در مبانی اعتقادی شده است، همانند اعتقاد به احادیث خلق طینه که باعث اختلاف بین محدثین و کلامیون شده است.

منشأ این اختلافات در تعیین حجیت خبر (واحد و متواتر) و سپس روش فهم حدیث در علوم مختلف و من جمله روایات اعتقادی است.

بر این اساس رویکرد مولف به احادیث و ادله به شرح زیر است.

الف) با توجه به فصول رساله، مولف از احادیث استفاده کرده و در هر موضوع حداقل ۱۲ حدیث آورده است. از این امر در علم الحدیث به تواتر معنوی یاد می‌شود. در فصل نهم رساله روایات به کار گرفته شده در رساله متواتر معنوی و منتخبی از بالغ بر ۲ هزار حدیث معرفی شده است، به این ترتیب با تمسک به متواتر معنوی بودن روایات، فرض مخدوش بودن سند و متن روایات رساله تا حد امکان از آسیب حفظ شده است، همچنین مولف اشاره کرده است که ثقه بودن راویان روایت‌های مذکور و صحیح بودن آنها را نیز مد نظر داشته است همچنان که در اکثر موارد با کلمه بسند صحیح روایت را شروع کرده است.

در نتیجه شیخ از سویی نظر خود را در صحت احادیث اثبات کرده و از سویی دیگر نظر مخالفان از جمله شیخ مفید و سید مرتضی را در جعلی بودن این دسته از احادیث رد کرده است. ایشان در این باره آورده است: «وقد أنکر الشیخ المفید حدیث الطینه المنقول عن العلل غاية الإنکار فی جواب مسائل السید المرتضی حتی أنه ذکر أنه موضوع لا یجوز الالتفات الیه .. ولا یحفی أنه [الشیخ المفید] أشد إشکالا من غیره، وکأنه اطلع علی أنه موضوع ولم یطلع علیه الصدوق.»^۱

۱ ابتدای فصل نهم کتاب خلق الکافر

ب) شیخ در خاتمه وسائل الشیعة فایده نهم^۱ بحثی پیرامون صحت احادیث کتب اربعه آورده است که بیانگر نظر و اعتقاد او در این باره است براین اساس با دقت در ۱۱۳ روایتی که شیخ در این کتاب آورده است نتایج زیر حاصل می‌شود:

رقم	نام کتاب	مؤلف	تعداد روایت
۱	الکافی	محمد بن یعقوب کلینی	۶۰
۲	الاستبصار	شیخ طوسی	۱
۳	علل الشرایع	شیخ صدوق	۱۳
۴	التوحید	شیخ صدوق	۲۸
۵	عیون اخبار الرضا*	شیخ صدوق	۴
۶	الاحتجاج	طبرسی	۲
۷	الامالی	شیخ صدوق	۱
۸	کمال الدین	شیخ صدوق	۱
۹	الخصال	شیخ صدوق	۱
۱۰	تحف العقول	حسن بن علی ابن شعبه حرّانی	۱
۱۱	بصائر الدرجات	محمد بن حسن صفار	۱
جمع کل روایات			۱۱۳

طبق جدول فوق تقریباً نیمی از روایات منقول در این رساله از کتاب الکافی نقل شده است که خود شیخ حر، اعتقاد به صحت احادیث آن دارد و باقی روایات از مولفان کتب اربعه نقل شده است که مورد توثیق مؤلف نیز هستند.

همان طور که شیخ در این رساله آورده است: «وغير ذلك من الآيات الكثيرة والأحاديث المتواترة والإجماع علی ذلك» بر این مبنا می‌شود مدعی شد که مؤلف در این رساله اکثراً از روایات متواتر معنوی، منقوله از کتب معتبره استفاده کرده است و کمتر به سراغ اخبار آحاد رفته است و چون موضوع کتاب هم اختلاف برانگیز است خواسته است تا مناقشه‌ای ایجاد نشود.

۱ وسائل الشیعة ۳۰: ۲۴۹، الفائدة التاسعة

۷. نسخه های خطی کتاب

آغاز: الحمد لله المتفضل بالخلق والإنشاء، الذي يودع حكمته فيما يشاء، ويظهر قدرته في سائر الأشياء ... وبعد فيقول الفقير إلى الله الغني محمد بن الحسن الحر العاملي عامله الله بلطفه الخفي.

انجام: تمت الرسالة بحمد الله على يد مؤلفها العبد محمد بن الحسن الحر العاملي عامله الله بلطفه الخفي في أواخر شهر صفر سنة ست وسبعين بعد الألف من الهجرة النبوية على مشرفها السلام انتهى.

تنها ۱۰ نسخه از این کتاب باقی مانده است که عبارت اند از:

۱. قم؛ مؤسسه آیت الله بروجردی؛ شماره نسخه: ۱۰۷/۱.
- خط: نسخ؛ کاتب= مولف: بی تاریخ؛ جلد تیماج قهوه ای؛ ۳۱ برگ؛ (پ ۳۱ - پ)؛ اندازه ۱۸/۵ در ۲۴ سم؛ [ف: ۱ - ۷۲].
۲. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۴۲۵۲/۱.
- نسخه کامل؛ کاتب= مولف (شیخ حر عاملی)؛ تاریخ صفر ۱۰۷۶ هـ؛ توسط خود مولف تصحیح شده؛ کاغذ: اصفهانی؛ جلد میشن سرخ؛ ۵۳ برگ؛ (ار - ۵۳ پ)؛ اندازه ۱۲ - ۱۸/۵ سم؛ [ف: ۱۲ - ۲۶۶].
۳. خوانسار؛ فاضل؛ شماره نسخه: ۱۸۹/۲.
- نسخه: کامل؛ خط: نسخ؛ بی کا؛ تاریخ: قرن ۱۲؛ جلد: تیماج مشکى؛ ۱۰۹ صفحه؛ ۱۵ سطر؛ ۱۵/۵ در ۲۱ سم؛ [ف: ۱ - ۱۳۶].
- قم مرکز احیاء؛ شماره نسخه: ۲۲۶/۲.
- نسخه اصلی: همان نسخه بالا [عکسی ف: ۱ - ۲۵۱].
۴. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۳۱۴۷/۱.

نسخه: ناقص الاول

آغاز: في ذكر العلل والوجوه في خلق الكافر التي ظهرت لنا فإن الحكم الخفية التي لم نطلع عليها في أفعال الله سبحانه كثيرة جداً، كما يستفاد من الكتاب والسنة وغيرهما.

فاقد دیباچه؛ خط: شکسته نستعلیق، کاتب: تقی محمد رضا موسوی، تاریخ: ۱۱۱۱ هـ؛ کاغذ: اصفهانی نخودی، جلد: تیماج قهوه ای، ۶۲ صفحه (۱ - ۶۲)، ۲۰ سطر، اندازه: ۱۳ در ۲۰/۵ سم [ف: ۱۰_۷۱۸].

۵. خوانسار؛ فاضل؛ شماره نسخه: ۲۴۰/۵.

خط: نسخ؛ کاتب: ابراهیم بن محمد علی عاملی؛ تاریخ: ۱۱۱۲ هـ؛ جلد: تیماج شتری؛ ۲۰ سطر؛ ۱۲/۵ در ۱۸ سم؛ [ف: ۱_۲۴۰].

۶. قم؛ مرعشی؛ شماره نسخه: ۱۳۰۴۴

خط: نسخ؛ کاتب: محمد بن عباس؛ تاریخ: اواخر جمادی الاول ۱۱۲۹ هـ؛ مصحح: تاریخ وقف: ۱۳۳۷ هـ؛ کاغذ: شرقی؛ جلد: تیماج قهوه ای؛ ۱۱۹ برگ؛ ۱۱ سطر؛ ۸/۵ در ۱۴ سم؛ [ف: ۳۵_۵۱۶].

۷. گلپایگان؛ کتابخانه حجة الاسلام گلپایگانی؛ شماره نسخه: ۸۲

خط: نسخ؛ کاتب: محمد علی بن محمد حسن حسینی طالقانی، تاریخ: یک شنبه ۷ رجب ۱۱۶۰ هـ؛ مصحح؛ جلد: تیماج قهوه ای؛ ۴۳ برگ؛ ۲۱ سطر؛ ۱۲/۵ در ۲۳ سم؛ [کتابخانه های گلپایگان: ف: ۶۰_].

۸. قم؛ مرکز احیاء؛ شماره نسخه: ۱۱۱۸/۲

نسخه اصلی: کتاب خانه سید عزالدین حسینی - زنجان؛ بی کا، تاریخ: ۱۲۶۶ هـ؛ از روی نسخه ای که به خط بهاء الدین محمد بن محمد باقر حسینی نایینی، در روز پنج شنبه سوم ربیع الاول ۱۱۱۳ هـ در مشهد رضوی نوشته شده نگاشته است؛ ۱۵۵ صفحه (۱۲۶ - ۲۸۰)، [عکسی ف: ۳_۴۰۰].

۹. قم؛ مسجد اعظم؛ شماره نسخه: ۳۴۹۷

نسخه کامل؛ خط: نسخ؛ بی کاتب، تاریخ: ۱۲۷۸ هـ؛ مصحح؛ نسخه با دقت از روی نسخه اصلی مولف مقابله و تصحیح شده توسط حسن بن علی نایینی در ۱۴ ذیقعد ۱۲۷۸ هـ در اصفهان؛ جلد: مقوا اسلیمی سبز؛ ۳۸ برگ، ۲۱ سطر، اندازه: ۱۴ در ۲۱ سم [ف مخ: ۲_۸۴۹].

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله المتفضل بالخلق والانشاء الذي يودع حكمه فيما
 يشاء ويظهر قدرته في شئ لا يشاء ويقضي بما اراد فيعبد في
 القضاء ويضع في شئ النعم ويصطي غير العطاء كلف المعنى
 والاعضا بما شاء بعد اعطاء القدرة والاشياء لا تترجم ^{ظلم}
 الاقوي والضعفا والصلوة وان لم يكن سيدنا محمد خاتم الانبياء
 وسيدنا لاصفيا وعلى الهدى استوفى الله والاوليا **وبعد**
 فقد شئت اني بعض الامم والتمس في جماعة من اهل البائس ان الوجوه
 والعلم في خلق الكافر وانها له وتكليفه وعدم العلم علم الله سبحانه
 لا يزال استنادها في ضلاله وان لا يرجع عن قبيح ما حوله واذا اشكال انقلاب
 على الله جهلا فكيف يمكن هذا التكليف بطلا وكيف حاز تسلط على
 المؤمنين والصالحين بل على النبيين والوصيين فان كثيرا من الحكماء انكر ذلك
 اشكالا وكار ويتبعون وينفرون اشكالا انفسا وينفرون من الله القوي العظيم
 يميل الى اتباع المشركين من الاليات والاشجار نحو احاديث محمد
 المؤمن والكافر وانما ذلك ما ظهر من شكك في جعله بانه وبالله
 انما اراد الله ان اكتب في ذلك ما يحظر بالبار واصلح كل الاشكال وطوب
 اهل الجدار وان كانت ذوى النعم والاضلال وقد روي في ذلك

الله
 القوي
 العظيم
 لا يزل
 على
 خلقه

كتابه
 المشتمل
 على
 تفسير
 القرآن
 وشرح
 الحديث
 وشرح
 الفقه
 وشرح
 التاريخ
 وشرح
 الطب
 وشرح
 الفلك
 وشرح
 الجغرافيا
 وشرح
 الفقه
 وشرح
 التاريخ
 وشرح
 الطب
 وشرح
 الفلك
 وشرح
 الجغرافيا

صفحه اول نسخه به خط مولف

۱۰. خوانسار؛ فاضل؛ شماره نسخه: ۱/۶۹۴

خط: نسخ زیبا؛ کاتب: حبیب الله موسوی، تاریخ: ۱۷ ذی‌قعدة ۱۲۷۹ هـ؛ مصحح؛ جلد: تیماج قهوه‌ای؛ ۱۱۰ صفحه (۲ - ۱۱۱)؛ ۱۷ سطر؛ اندازه: ۱۸ در ۲۲/۵ سم؛ [ف: ۲ - ۱۲۳].

قم؛ مرکز احیاء؛ شماره نسخه: ۱/۱۱۵۰

نسخه اصل: همان نسخه بالا [عکسی ف: ۳ - ۴۳۵].^۱

در احیای این کتاب ما فقط به ۴ نسخه اعتماد و اکتفا کردیم، یکی از مزیت‌های این ۴ نسخه کامل بودن آنها بود که عبارت‌اند از:

۱. نسخه‌ای که به خط مولف نوشته شده [شماره ۲ که ذکرش گذشت]، این نسخه بسیار نفیس است، مولف در مرحله اول کتاب را تالیف کرده است و در مرحله بعد نسخه را تصحیح کرده و در حاشیه کتاب با قلم ریزتر مطالبی را اضافه کرده است و این امر همان مشکلی است که اکثر کاتبان را به اشتباه انداخته و گمان کرده‌اند که عبارات در حاشیه، بخشی از متن نیست و باعث اختلاف متن در نسخ مختلف شده، با این حال این نسخه را به عنوان نسخه مادر قرار دادیم و با وجود این نسخه، ما از نسخه‌های دیگر بی‌نیاز هستیم، اما برای تحکیم و استواری متن از ۳ نسخه دیگر که اختلاف زیادی با نسخه مولف نداشتند کمک گرفتیم و ۴ نسخه را با هم مقابله کردیم.

۲. نسخه شماره ۳

۳. نسخه شماره ۸

۴. نسخه شماره ۱۰

ج) تحلیل و بیان ساختار و محتوای کتاب

مرحوم شیخ حرّ، کتاب خود را با خطبه‌ای کوتاه آغاز کرده و پس از ذکر برخی مباحث مقدماتی و ضروری در مرحله بعدی، مطالب خود را در ۱۲ فصل و یک خاتمه به پایان می‌رساند که

۱ فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنا) ۱۴: ۳۲ و ۳۳ و ۳۴.

هر فصل نیز از ۱۲ بخش تشکیل شده است که توضیح مختصری از ساختار مزبور در ذیل می‌آید:

فصل اول کتاب: توجیه علت خلق کافر

مهم ترین بخش کتاب همین فصل است:

- ابتدا دلیلی اجمالی و کلی بیان می‌کند و پس از آن ۱۲ دلیل تفصیلاً به صورت اشکال و جواب (پرسش و پاسخ) با دورویکرد تبیین مستندات عقلی و نقلی بیان می‌دارد:
- بخش اول: آیا اراده واقع شدن عبادت به اختیار انسان می‌باشد یا خیر؟
 - بخش دوم: آیا همین اراده میتواند دلیلی بر معرفت خالق باشد یا نه؟
 - بخش سوم: خداوند با خلق کافر مومن اظهار قدرت و حکمت خود می‌کند.
 - بخش چهارم: اشاره ای به بطلان جبر.
 - بخش پنجم: اظهار حلم و حکمت خداوند و عدم ظلم کردن.
 - بخش ششم: بیان حاصل شدن نفع دنیوی برای مومنین به خاطر خلق کافر.
 - بخش هفتم: بیان ظاهر شدن حسن و خوبی ایمان با ظاهر شدن قبح کافر.
 - بخش هشتم: لطف خداوند بر مؤمنین که همیشه در دنیا ترسان و عامل به تقیه باشند.
 - بخش نهم: اراده خداوند بر منع غلو در باب انبیاء و صالحین با تسلیط کفار بر ایشان.
 - بخش دهم: وسعت رزق کفار نسبت به مؤمنین.
 - بخش یازدهم: نشان دادن پستی و حقارت دنیا و نفس و با ارزش بودن آخرت.
 - بخش دوازدهم: اراده خداوند نسبت به تکثیر نوع انسانی.
- فصل دوم کتاب: نقل ۱۲ قسم از اخباری که دلایل مذکور در فصل اول را تایید می‌کند چون مؤلف در فصل قبل، کمتر از مستند نقلی (آیات و روایات) استفاده کرده است از این رو که احتمال می‌دهد مخاطب به ادله ایشان نقدی داشته باشد و به همین دلیل، توسط روایات این فصل، ادله سابق را مورد بررسی و تحقیق قرار داده است.
- فصل سوم: ابطال جبر و اثبات اختیار
- مؤلف در این فصل، نخست ۵ مسلک درباره افعال عباد نقل و سپس دوازده دلیل بر ابطال جبر یاد می‌کند و می‌گوید ادله ابطال جبر اضعاف اضعاف این مذکورات است.

فصل چهارم: ادله جبریان.

این فصل شامل ۵ دلیل مجبره بر مقوله جبر است.

فصل پنجم: پاسخ به شبهات و دلایل جبریان

در این فصل از کتاب «الموازنة» تصنیف بعضی اهل عدل یاد می‌کند و گوید در آن کتاب آیات جبر و آیات عدل گردآوری و نشان داده شده که آیات دال بر عدل هفتاد برابر بیش از آیاتی است که ظهور در جبر دارد.

فصل ششم: دوازده حدیث در ابطال جبر و تفویض

این فصل شامل ۱۲ روایت می‌باشد

فصل هفتم: دوازده حدیث در اثبات قدره و اختیار عباد

فصل هشتم: احادیث طینه

وی احادیث طینه را به دوازده طریق نقل نموده و مورد تأویل و توجیه قرار می‌دهد.

همان طور که در این فصل آورده است: «في ذكر أحاديث الطينة وهي مشكلة عند من لم يتتبع الأحاديث حق التتبع ولم يتأمل الأدلة حق التأمل وإلا فتوجيهها يظهر من معارضاتها كسائر الأحاديث المتشابهة وإنما أوردتها لأذكر تأويلها» با این بیان در نظر دارد بفهماند اهل درایت حدیث می‌فهمند که تعارضی بین این روایات وجود ندارد حال اگر برای کسی شبهه ای ایجاد شده ایشان این احادیث را توجیه و تأویلش را می‌آورد.

فصل نهم: توضیح و تأویل اخبار طینه که موهم جبرند بر وجهی اجمالی

وجود احادیث متعارض در میراث حدیثی موضوعی انکار ناپذیر است. با این حال روش مولف در این رساله چنین است که در صورت باقی ماندن تعارض به تأویل روی می‌آورد و اگر بازهم مشکل باقی ماند، بدون نقد حدیث معتقد است که وظیفه توقف ورد علم آن به اهلس می‌باشد.

شیخ در ابتدای فصل نهم تأویل اخبار و احادیث مشکلی همچون احادیث طینت را که موهم جبر هستند را واجب می‌داند و معتقد است در صورت عدم توانایی بر تأویل توقف در برابر این گونه احادیث واجب است.

«اعلم أنّ تأویل ما یوهم الجبر واجب متعین لما عرفت من المعارضات القطعیة وإن کنا

وفقنا الله وانا لكم من القول والعمل بالخير ورضي وحنينا وانا لكم معا
 وفضل واحمد لسنة نيل كما هو الهادى صلى الله عليه وسلم وعلى اله الطيبين
 ونعم الوكيل انى كلام صلوات الله عليه وسلم والسلام المستغلة منه
 الرضا الى الشرف لا يخلو منى وما اشتملت عليه بعضها العبارات التي
 هي غير مجموع في هذا الزمان نظرا كثرة نسخ الاحاديث وذلك انما نقيض بعض
 التباين عن ظهور او تشابه او لان المقام كان نقيض ذكره منهم ان معنى
 كان يوجب وكانوا يتحققون بقبولها خاصة او غير ذلك ما يراه المتكلم
 البلوغ مطابقا مقتضى الحال وانما نرى في الاحاديث تفاوتها وتعظيمها في
 العبارات لانهم كانوا يكلمون النابغ على يد عقولهم من مخرجهم واكلهم
 رد العالم صلى الله عليه وسلم الى الطاهر تمت الرسالة بحمد الله
 مولانا محمد كرم الله على العالم عالى اللطيف خفى واو القادر
 صفتي سنة تسعين بعد لانف الاصل والى ما على
حلقة شهر رمضان لا يفيض لدا ان اول هذا
 اخذت بجزءه وبقية قطعها لاذكر الشيخ صغيره نقصه في دخول الاصول والكتب
 الصحيحه ومخالفه لها في القرآن والاحاديث المتواترة واجماع الامامية ولا
 يظهر من مخالفا الاطاهر ان ذلك لا يعقل قبولهم بل ظاهر واحد منهم وتأويله يمكن
 بوجوه ذكر علماء واجملها هو خطر خاطر على جملته واننا اذكر في ذلك اثني
 عشرة وصفا تتركها بالعدد احلام الاحكام على النقيه وان لم يذكر احد فما
 اعلم

صفحه آخر به خط مولف

كتابخانه تخصصی کتابخانه ملی
 قفسه کتب خطی و نسخه شناسی
 سال بیست و سوم ۱۳۹۰ شماره ۹۰ زمستان ۱۳۹۰
 مهری شیرازی

لم نذكرها كلها فما أمكن تأويله تعين والا وجب التوقف فيه وردّ علمه الى الله واليهم عليهم السلام كما هو حكم المتشابهات التي تعارضها المحكمات»

فصل دهم: تأويل اخبار فصل سابق بر وجه تفصيل

مؤلف در اين فصل روش تأويلی خود را به شرح زیر توضیح میدهد:

«في الجواب عن هذه الأخبار بوجه تفصيلي وتأويل الألفاظ الموجودة فيها مما يخالف الأدلة العقلية والنقلية لتزول الشبهة بالكلية وهي زائلة عن تتبع التراكيب البليغة العربية فان المجازات في كلامهم أكثر من الحقائق وقد أجمعوا على أنّ المجاز أبلغ من الحقيقة وعلى وجوب الحمل عليه مع وجود قرينة حالية أو مقالية أو دلالة عقلية فكيف وقد اجتمع هنا وجوه متعددة من الاقسام الثلاثة».

از اين توضیحات مشخص می شود که شیخ حر نیز همانند سایر محدثین با استفاده از قوانین لغت، مجاز، وقرائن حالیه و مقالیّه به دنبال ایجاد رابطه بین محکّمات بحث و حمل مشکلات حدیث است.

در این فصل شیخ می فرماید: «فإن حال أهل العصمة عليهم السلام لا يخفى في اعتقاد بطلان الجبر وتصريحاتهم به أكثر من أن تحصى والأدلة العقلية عليه كثيرة قد عرفت بعضها إذا عرفت هذا».

شیخ حر در این فصل با تشکیل خانواده ای از احادیث، قرائن منفصل کلامی و رابطه های متعدد بین احادیث منقول نظر دارد به تبیین مقصود اصلی شارع، که توسط دسته ای از احادیث مشکل در باره جبر و اختیار و قضا و قدر و طینت و بداء این مهم را به سرانجام می رساند در حالی که ابتداءً این احادیث با یکدیگر سازگاری ندارند، لذا شیخ حر با به کارگیری دقت و ظرافت و تسلط علمی ضمن توجه به انواع احادیث در هر موضوع به موضوعات مختلف مرتبط به یکدیگر نیز توجه کرده و آنها را با نظمی دقیق در کنار هم و در فصول رساله سامان داده است.

فصل یازدهم: تأویل مشیّت و تفسیر و اراده متعلق افعال مکلفین

که شامل ۱۲ حدیث بوده و در اخبار کثیری وارد شده است.

شیخ با در نظر گرفتن انواع مسائل مرتبط با موضوع کتاب فصل‌های کتاب را به گونه‌ای تنظیم کرده است که ضمن نزدیک نمودن قدم به قدم مخاطب به استدلال مورد نظر خود شبهات احتمالی حاصل از موضوعات مرتبط را نیز مورد توجه قرار دهد در نتیجه این راه کار شیخ در این فصل اشاره می‌کند که احادیث نیازی به توضیح ندارد «وَأَنَا أَذْكَرُ مِنَ الْأَخْبَارِ الْوَارِدَةِ فِي ذَلِكَ اثْنِي عَشَرَ حَدِيثًا وَلَيْسَ كُلُّهَا مَحْتَاجًا إِلَى التَّأْوِيلِ بَلْ بَعْضُهَا يَفْسَّرُ بَعْضًا».

فصل دوازدهم: در توجیه قضا و قدر متعلق به سعادت و شقاوت و خیر و شر

نقل و تفسیر دوازده حدیث در همین باب.

خاتمه: نقل احادیث منع از سخن گفتن در (قضا و قدر)

مرحوم شیخ حرّ در این خاتمه نیز مانند بیشتر فصل‌ها دوازده حدیث یاد کرده است، با توجه به مشکل بودن درک قضا و قدر برای همه و شبه دار بودن موضوع بر مبنای روایات توجه به موضوع بدا در کنار قضا و قدر را مورد سفارش قرار داده است:

«قد ورد في كثير من الأحاديث النهي عن الكلام في القضاء والقدر وجهه أنه يصعب فهم معناه على كثير من الناس فينجرون منه إلى اعتقاد الجبر وورد الأمر في كثير من الأحاديث بالأمر بالكلام في البداء ووجهه أنه يزيل الإشكال الحاصل من القضاء والقدر لظهور أنه قابل للتغيير في الجملة فلعل تغييره موقوف على إختيار العبد».

این اعتقاد را می‌رساند که رجوع به اهل بیت در تمام زوایای زندگی راه‌هایی از شبهات و خطرات است.

به این شکل مولف با دقت نظری عالی از دو نوع مختلف از احادیث را در رساله خود استفاده کرده است، هم روایات نهی از کلام در قضا و قدر را آورده و هم روایات امر در مطالعه و سخن گفتن در باب بدا را آورده در حالی که قول حسن را حمل بر قول احسن که بدا باشد می‌کند { الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَ أُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ }^۱ تا احادیث متشابه با محکّمات روایات تقابل و توازی بی حاشیه پیدا کنند.

۱ الزمر: ۱۸.

و در تتمه خاتمه، رساله اثبات منزله بین المنزلین و رد بر اهل جبر و تفویض منسوب به حضرت امام هادی علیه السلام را که صاحب تحف العقول و طبرسی در احتجاج نقل کرده‌اند بتمامه آورده و در پایان آن درباره علت اختلاف مضامین احادیث، چنین می‌فرماید: «إتتهی کلامه صلوات الله علیه وسلامه والکتاب المنقول منه هذه الرسالة الشريفة لا یخلو من سقم وما اشتملت علیه من بعض العبارات التي هي غير معهودة في هذا الزمان له نظائر كثيرة في الأحاديث وذلك إما لتغيير بعض النساخ عن سهو أو اشتباه أو لأن المقام كان يقتضي ذلك وفهم السامعين كان يوجبہ وكانوا يستحسنونه ويقبلونه خاصة أو غير ذلك مما يراه المتكلم البليغ مطابقا لمقتضى الحال. ولذلك ترى في الأحاديث تفاوتاً عظيماً في العبارات لأنهم كانوا يكلمون الناس على قدر عقولهم ومبلغ افهامهم».

این ۱۲ فصل در پنج عنوان خلاصه میشود.

۱. دلایل عقلی در خلق کافر (فصل اول) و دلایل نقلی آن (فصل دوم).
۲. دلایل عقلی بطلان جبر (فصل سوم) طرح شبهات مجبره و پاسخ آنها (فصل چهارم و پنجم) احادیث ابطال جبر و تفویض و ثبوت قدرت و اختیار در انسان (فصل ششم و هفتم).
۳. احادیث طینت و تأویل آنها (فصل هشتم و نهم و دهم).
۴. احادیث مشیت و اراده الهی و تأویل آنها (فصل یازدهم).
۵. توجیه قضا و قدر و نهی از پرداختن به آن و توصیه به پرداختن به «بدا» (فصل دوازدهم).

با بررسی این رساله معلوم می‌شود مولف با حرکت بر مدار قدر مشترک اختلاف نظرات و عقائد سعی نموده تا حد امکان مبانی خود را از خدشه و رد شبهه دور و به قابل قبول بودن نزدیک سازد تا در صورت قانع نشدن مخاطب او را به سکوت یا شک وادار سازد. روش مولف در استفاده از ادله بر این مبناست که ایشان از منابعی که با نظرات خویش موافق می‌باشد (فإنَّ کُلَّ واحد منها له موافقات كثيرة)^۱ و همچنین از تواتر معنوی که مورد قبول همگان است استفاده کرده است (وغير ذلك من الآيات الكثيرة والأحاديث المتواترة والإجماع على ذلك).^۲

۱ ابتدای فصل دوم کتاب

۲ فصل سوم کتاب

اما استفاده مولف از ادله عقلی بر مبنای ارجاع به یقینیات است، بر این اساس وی از روش‌های: طرح سوال، نشان دادن تناقض در عقیده، محسوس سازی به معقولات و ردّ لوازم شبهه و پرداختن به آنها به صورت جدلی و نقضی است.

در این حال، حرکت مولف در چهار چوب حد اکثر اتفاق نظرات می‌توان گفت مخاطب رساله خاص، و با توجه به قلم روان مولف و حداقل استفاده وی از اصطلاحات، مخاطب وی، سایر مردم است در نتیجه مولف تمام تلاش خود را در ارائه پاسخی جامع و مانع نموده است.

در پایان شایان ذکر است این رساله توسط صاحب این قلم احیا، تحقیق و تصحیح شده است و به همراه تعلیقه و شرح و اضافه کردن بیانات و نظرات علمایی چون شیخ صدوق و شیخ طوسی و علامه مجلسی و حلّی و... ذیل روایات برای تسهیل در موارد صعب تکمیل شده است و ان شا الله یزودی به زیور طبع آراسته خواهد شد.